

LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQOTLAR TARAQQIYOTI VA ULARNING O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDAGI O'RNI

Narziyeva Ma'mura Norpulatovna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti

mamuranarziyeva164@gmail.com

[https // orcid.org/0000-0003-0542-882](https://orcid.org/0000-0003-0542-882)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22252734>

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida lingvokulturologik tadqiqotlarning shakllanish bosqichlari, nazariy-metodologik asoslari va rivojlanish tendensiyalari tahlil qilingan. Til va madaniyat munosabatini o'rganishga qaratilgan dastlabki ilmiy qarashlar, antropotsentrik paradigmaning rivojlanishi hamda o'zbek olimlarining lingvokulturologiya taraqqiyotiga qo'shgan hissasi yoritilgan. Konsept, lingvokulturema, frazeologizm, maqol, o'xshatish, realiya, madaniy kod, gender va murojaat birliklarining tadqiq etilish holati umumlashtirilgan.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, til, madaniyat, nutq madaniyati, til birliklari, ma'naviy tajriba, kognitiv va diskursiv mezonlar.

O'zbek tilshunosligida til va madaniyat aloqasi lingvokulturologiya termini ommalashishidan ancha oldin dialektologiya, leksikologiya, etimologiya, folklor tili, tarixiy poetika va nutq madaniyati doirasida o'rganilgan. Sheva lug'atlari, kasb-hunar leksikasi va qadimgi yozma manbalar tadqiqi xalqning moddiy hamda ma'naviy tajribasi til birliklarida qanday saqlanishini ko'rsatib berdi. Bu ishlar zamonaviy lingvokulturologik terminologiyada yozilmagan bo'lsa ham, muhim empirik zamin yaratdi. Hozirgi vazifa oldingi boy materialni yangi nom bilan takrorlash emas, uni antropotsentrik, kognitiv va diskursiv mezonlar asosida qayta tizimlashtirish hamda yangi dalillar bilan tekshirishdir.

N.Mahmudov o'zbek tilshunosligida tilni mukammal tadqiq etish yo'llari haqida fikr yuritarkan, antropotsentrik yo'nalishning zarurati va tilni inson omili bilan bog'liq o'rganish masalasini ilmiy muhokamaga olib kirdi [2: B. 3–16.]. Bu yondashuv struktur tavsif natijalarini inkor etmaydi. Ulardan insonning bilish, baholash va nutqiy faoliyatini tushuntirishda foydalanishni talab qiladi. O'zbek tili materialida bunday integratsiya ayniqsa zarur, chunki adabiy til, tarixiy qatlam, ko'p shevalilik va ko'p asrlik madaniy aloqalar bir birlikning o'zida turli ma'no qatlamlarini yuzaga keltiradi.

D.Xudoyberganova matnning antropotsentrik tadqiqi orqali shaxs, konsept, presuppozitsiya, pragmatik vaziyat va madaniy mazmunning o'zaro aloqasini o'zbek tili materialida tizimli yoritdi [6: B.7-15]. Matn markazidagi yondashuv lingvokulturologiya uchun ikki jihatdan muhim. Birinchidan, so'zning madaniy ma'nosi real sintaktik va kompozitsion muhitda ko'rinadi. Ikkinchidan, muallif va adresat bilimlari o'rtasidagi munosabat hisobga olinadi. D.Xudoyberganovanning lingvokulturologik terminlar lug'ati esa soha terminologiyasini o'zbek tilida me'yorlashtirishga xizmat qildi [5: B.2-5]. Bunday terminografik ishlar nazariy tushunchalarning izchil qo'llanishi uchun zarur.

Sh.Usmonovanning lingvokulturologiyaga oid ma'ruza va tadqiqotlarida sohaning shakllanishi, asosiy tushunchalari, til-madaniyat munosabati va tahlil manbalari o'zbek auditoriyasiga tizimli tarzda taqdim etildi [7: B. 20-27]. Sh.Safarovning kognitiv tilshunoslik va pragmalingsvistikaga oid ishlari esa konsept, bilish jarayoni, nutqiy maqsad va kontekstni tahlil qilishning nazariy asoslarini mustahkamladi [4. B. 69-98]. Ushbu yo'nalishlarning tutashuvi

o'zbek lingvokulturologiyasida leksik birlikni faqat etnografik ma'lumot bilan izohlashdan ko'ra, uning kognitiv va kommunikativ mexanizmini ham yoritish imkonini berdi.

A.Mamatovning zamonaviy lingvistika va lingvomadaniyatshunoslik asoslariga oid qarashlari fanlararo terminlar hamda tahlil yo'nalishlarini o'zbek tilshunosligi doirasida umumlashtirishga xizmat qildi [1: B. 7-25]. Bunday nazariy ishlardan tashqari, so'nggi yillarda o'zbek tilidagi konseptlar, frazeologizmlar, o'xshatishlar, maqollar, realiyalar, gender va murojaat shakllariga bag'ishlangan tadqiqotlar ko'paydi. Mazkur izlanishlarda til birliklari faqat lug'aviy yoki grammatik hodisa sifatida emas, balki xalqning tarixiy tajribasi, milliy tafakkuri, qadriyatlari va muloqot me'yorlarini ifodalovchi vosita sifatida talqin qilinmoqda.

Konseptlarga bag'ishlangan tadqiqotlarda muayyan tushunchaning o'zbek tili sohiblari tafakkurida qanday shakllanishi, uning lug'aviy, frazeologik va matniy vositalar orqali ifodalanishi o'rganiladi. Bunda konseptning barcha belgilari bir xil ahamiyatga ega emasligi, uning markaziy va qo'shimcha mazmuniy qismlarini farqlash zarurligi ko'rinadi. Frazeologizmlar va maqollar tahlili esa xalqning hayotiy tajribasi, axloqiy qarashlari, ijtimoiy munosabatlari hamda baholash mezonlarini aniqlash imkonini beradi. O'xshatishlarda milliy obraz va qiyoslash mezonlari, realiyalarda esa muayyan madaniyatga xos predmet, hodisa va tushunchalarning lisoniy ifodasi namoyon bo'ladi.

Gender hamda murojaat shakllarining lingvomadaniy tadqiqi jamiyatdagi ijtimoiy mavqe, yosh, qarindoshlik, hurmat va yaqinlik munosabatlarining til orqali ifodalanishini yoritadi. Ayniqsa, murojaat birliklarini nutq vaziyatidan ajratmagan holda o'rganish muhimdir. Chunki bir xil murojaat shakli so'zlovchining maqsadi, suhbatdoshlar o'rtasidagi munosabat va kommunikativ sharoitga qarab hurmat, samimiyat, kinoya yoki norozilik ma'nolarini ifodalashi mumkin. Demak, lingvomadaniy birliklarning mazmunini aniqlashda ularning lug'aviy ma'nosi bilan cheklanib qolmasdan, matniy muhiti va pragmatik vazifasini ham hisobga olish talab etiladi.

Hozirgi tadqiqotlarda kognitiv, semantik, pragmatik, diskursiv va etnolingvistik tahlil usullarining o'zaro uyg'unlashayotgani kuzatiladi. Bunday fanlararo yondashuv til birligining shakli, mazmuni, madaniy asosi va nutqdagi vazifasini birgalikda o'rganishga imkon beradi. Biroq ayrim ishlarda milliy-madaniy xususiyatlar umumiy mulohazalar asosida belgilanib, ularni tasdiqlovchi yetarli lisoniy dalillar keltirilmaydi. Shuning uchun muayyan birlikning lingvomadaniy xususiyatini asoslashda uning matnlardagi qo'llanishi, tarixiy manbalardagi shakli, assotsiativ imkoniyatlari, uslubiy vazifasi hamda boshqa tillardagi muqobillari izchil tahlil qilinishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilshunosligida lingvokulturologik tadqiqotlar mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllanib, uning nazariy tushunchalari va tahlil usullari tobora takomillashmoqda. Konsept, frazeologizm, maqol, o'xshatish, realiya, gender va murojaat birliklarining o'rganilishi til bilan milliy madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Kelgusida lingvomadaniy birliklarni pragmatik va qiyosiy jihatdan ishonchli lisoniy dalillar asosida o'rganish o'zbek lingvokulturologiyasining nazariy-metodologik asoslarini yanada mustahkamlash hamda uning ilmiy-amaliy imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Mamatov A. E. Zamonaviy lingvistika: o'quv qo'llanma. — Toshkent: Noshir, 2019. – B. 7–

25.

2. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. -2012. - № 5. – Б. 3–16.
3. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – Б. 6–24.
4. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2008. – Б. 69–98.
5. Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015. – 40 б.
6. Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 7–15.
7. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya: darslik. – Toshkent, 2019. – B. 20–27.